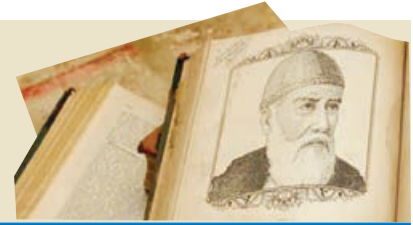

Məhəmməd Füzuli - 530

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni, Surəti-halim görən, surət xəyal eylər məni.

● Klassik irsimiz

"Füzuli azərbaycanlıdır, azərbaycanköklüdür. Onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin bəhrəsidir. Füzuli başqa ölkələrdə də məşhurdur. Lakin onu azərbaycanlılar qədər özününkü sayan yoxdur".

Heydər ƏLİYEV

"Təkrarsız lirik və qəlb şairi" (Mir Cəlal), "türkdilli zəmin üzərində ucalmış böyük Azərbaycan şairi" (Homid Araslı) Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi dili tarixində xüsusi bir mərhələdir.

Məhəmməd Füzuli ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə orta əsrlərdə hakim olan "şair fars dilində yazmışdır" kabusunu dağıdaraq ana dilində gözəl, lətifətli şeir yazmağın mümkünlüyünü öz yaradıcılığı ilə təsdiqləyən görkəmli şeir ustasıdır. Füzulinin bədii-estetik söz sənəti bütün türk dünyasına şərəf bəxş etmişdir.

Dahi söz ustasının bədii yaradıcılığı orta əsrlərdə ən azı üç dildə yazıb-yaradan poliglottlar sırasını zənginləşdirən regional - Azərbaycan mədəniyyətinin təzahürü, Azərbaycan klassik poeziyasının zirvəsidir. Şairin dili orta əsrlər Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bütün istiqamətlərdə inkişaf xəttini əks etdirən orijinal və nümunəvi bir dildir, Azərbaycan xalq dilinin ən yüksək səviyyəsidir.

Şair anadilli əsərlərində Azərbaycan türk dilinin xalqı, milli köklərindən, xalqın dilində əsrlərlə işlənib cıalanmış söz və ifadələrdən maksimum istifadə edərək özünün sələfləri Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai kimi sözlə ustalarının milli ənənələrə köklənən üslub orijinallıqlarını yaratdığı kimi, istiqamətverici faydalanma mənbəyi olmuşdur. Məhəmməd Füzulinin ana dilində yazdığı divanı orta əsrlər klassik Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl nümunəsi kimi XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi inkişaf tarixini, onun fonetik, leksik və qrammatik normalarını özündə əks etdirir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində Məhəmməd Füzuli

Ana dilimizdə yazılmış şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmış Məhəmməd Füzuli öz təkrarsız əsərləri ilə dilimizi yüksəkliklərə qaldırmış, klassik Azərbaycan, habelə digər türk xalqlarının poeziyasının inkişafına qüvvətli təsir etməklə möhtəşəm bir ədəbi məktəb yaratmışdır. Söz mülkünü təşkil edən sözlərin üç dildə - Azərbaycan, ərəb və fars dillərində nadir sənət əsərləri yaratmış, yaradıcılığında ana dilinə üstünlük verməklə doğma dilinin mənə zənginliklərini göz önündə canlandırmış, onun poetik imkanlarını bütün parlaqlığı və əlvanlığı ilə nümayiş etdirməyə nail olmuşdur.

Füzuli yaradıcılığında XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xəttinin esas istiqamətlərini mükəmməl şəkildə əks etdirən ustad bir şairdir. Əsərlərində Azərbaycan türk dilinin milli, xalqı zəminini qoruyub saxlamış, dövrün qalib dilləri, ərəb, fars dillərindən qədərincə faydalanmış, ana dilini bu dillərlə canlı rəqabətə gətirmiş və bu yarışmada qalib çıxdığını öz bədii yaradıcılığı ilə təsdiq etmişdir. Məhəmməd Füzuli mükəmməl divanları ilə xüsusi şöhrət tapmış, "Şerq poeziyasının günəşi" (Gibb) adını qazanmışdır. "Üçdilli nəhəng "türkzəban" türk ləfzli şeir yazmağın bütün çətinliklərini asan etmək qüdrətinə malik olmuş, bu qüdrət ona ana dilinə dəruni sevgisindən və dəruni hörmətindən gəlmişdir" (Ağamusa Axundov).

1494-cü ildə Bağdad yaxınlığındakı Kərbəla şəhərində doğulub boya-başa çatmış Məhəmməd Füzulinin gənclik illəri və ilkin formalaşma dövrü Bağdadın elm-mədəniyyət mərkəzi olması zamanına təsadüf etmişdir. Həmin dövrlərdə Bağdad şəhərində, ümumən İraqda Azərbaycan türklərinin məskunlaşması və "Azərbaycan-türk mühitinin" mövcud olması dahi şairin Azərbaycan dilində Şerq poetikasını ənənələrini uyğun janr nümunələri qələmə almasına və doğma ana dilində "Divan" bağlaşmasına şərait yaratmışdır. İraqda, indinin özündə belə iki milyonluq türkman-azərbaycanlı yaşayır. Tarixi şəxsiyyət, klassik Azərbaycan şairi Şah İsmayıl Xətainin misralarında da "türkman" sözünün işləndiyini görmək olur:

Yetdikcə tükənilir ərəbin kuyi-məskəni,
Bağdad içində hər necə kim, türkman qopar.

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin nəhəng şairi Məhəmməd Füzuli Bağdadın türk dili mühitində yaşamış, "Bağdad Füzuli üçün ana dili mühiti olmuşdur" (Tofiq Hacıyev).

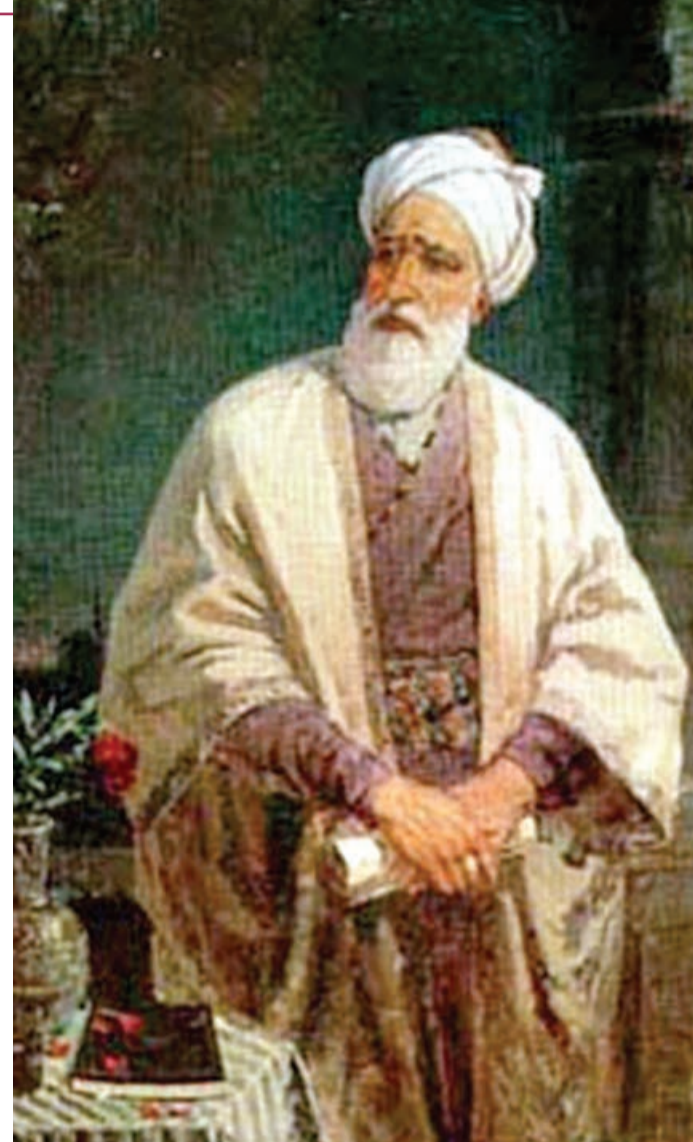
Dahi şair yaradıcılığında xalq dənizlərinin inceliklərindən, xalqın yaratdığı obrazlı ifadələrdən, sözlərin mənə çalarlarından bacarıqla istifadə etmiş, poetik dili xalqı keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir. Bu zənginlik türk mənşəli və fars, ərəb dillərindən alınmış "lirik-poetik" leksika (eşq, göz, kirpik, dodaq, diş, məhəbbət, mey, ney, rüxsar, murad, tiğ, çeşm, boy, qədd, ah, fəğan və s.) və lirik qəhrəmanın (gözəlin, dilbərin) poetik obrazının əsas ifadə vasitəsi kimi şairin dilində çox fəal olan izafət quruluşlu sözlərin (aşıqı-sadiq, güli-rüxsar, fəslü-gül, şəmi-rux, zülfi-pərişan, səvi-xuraman və s.), habelə Azərbaycan türkənşəli feillərin idarəsi ilə yaranan lirik məzmunlu mürəkkəb feillərin və feili birləşmələrin (yelə vermək, hicrə doymaq (dözmək), vıran olmaq, nitqi kəsilmək, ayağına düşmək (yalvarmaq), ayağa düşmək (əyazın - badənin içindəki meyə ifadədir), kam bulmaq, fəda etmək və s.) dahi Füzulinin məxsusi lirizminin üzə çıxarılmasında, eləcə də ümumən Azərbaycan klassik poeziyasının, xüsusən XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lirik-sentimental (bədii) üslubunun zənginləşməsinə və formalaşmasına mühüm vasitə olması ilə nəzərə çarpır. Professor Mir Cəlal Paşayev Füzuli haqqında yazır: "Füzulinin sənət duyulan təmiz, səmimi olduğu kimi, fikirləri də dərün və doğru idi. Odu ki, onun şeiri istər forma, istərsə də məzmun etibarilə çox möhkəm vəhdətə söykənirdi. Sənətin elmi və doğru anlayışına əsaslanırdı".

Füzuli dilini səciyyəvləndirən xüsusiyyətlərdən biri də nümunələrdə külli miqdarda ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin işlənməsidir. Bu onu göstərir ki, XVI əsrdə həmin alimlər artıq ümumxalq dilində də işlək olmuş və şair bunların çox hissəsini özənən xalq dilindən əxz etmişdir. Beləliklə, böyük ustad düşünmə-düşünə, şüurlu şəkildə belə alınmaları ədəbi dilə cəlb etməklə həm öz dilinin, həm də bütövlükdə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ohatə dairəsinin genişlənməsinə, onun söz ehtiyatının zənginləşməsinə nail olmuşdur.

Başqa sözlə desək, Füzulinin dilində alınmış sözlər milli söz mühitində yad olduğunu sanki "unudur", oxucu üçün də anlaşılıq olur. Füzulinin dilində yaşadığı dövr üçün məqbul sayılan, həmin dövrün ədəbi dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış bəzi alınmış üstünlük təşkil etməklə, ana dili sözləri ilə zəngin sinonim cərgələrinin yaranmasında əsas mənəbərdən biri (birincisi milli sözlərdi) olmaqla, ümumilikdə ana dili sözləri ilə müvazi işlənərək şairin dilinin bədii-estetik zənginliyini təmin edir. Lakin bir qrup alimlər Füzulidən sonrakı ədəbi dildə ara-sıra özünü göstərsə də, ziyalı (savadlı) təbəqənin üslubunda məhdud dərəcədə işlənsə də, əsasən, ümumxalq dilinə daxil ola bilməmiş, şairin dilində xüsusi intensivliyə malik olmamışdır.

Məhəmməd Füzuli bədii sözün yaradıcısı kimi söz və ifadə imkanlarından dahiyanə istifadə edərək, Azərbaycan klassik şeirinin təkrarsız nümunələrini yaratmaqla şair sənətini klassik şeir səviyyəsinə qaldırdı. Bu prosədə şair Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, onların xalq dilində olan rəngarəng mənə çalarlarından, Azərbaycan dili sözlərinin zəngin çoxmənalılığınadən, eləcə də ümumxalq dilində yer tutmuş alınmalarından yerli-yerində istifadə edərək, zəngin leksik-semantik söz qrupları siltisələrini yaratmışdır. Qəzəllərinin bədii dəyərini, poetik və estetik vüsətini zənginləşdirən sinonim cərgələrin, xalq yaradıcılığında gələn bədii cinasların (omoniimlərin), poetik-üslubi təzadların, antitezaların yaranmasına xidmət edən bədii antoniimlərin orijinal nümunələrinin yaranmasında böyük şair, əsasən demək olar ki, ümumxalq Azərbaycan dilinin milli söz xəzinəsindən bəhrələnməmişdir.

Məhəmməd Füzuli klassik Şerq şeirinin bütün janrlarından istifadə etmişdir. O, mövzuya, məzmun və ideyaya uyğun olaraq hər janrı imkan və xüsusiyyətlərini nəzərə alıb bir-birindən gözəl sənət əsərləri yaratmışdır. Lirik şeirin qəzəl, qəsidə, rübai, qito, tərkiqbənd, tərziqbənd, mükəmmos, müsəddəs, mürəbbə janrlarında onun yazdığı əsərlərin sayı, demək olar ki, mindən çoxdur. Bənərsiz sənət nümunələrində XVI əsr höyatının rəngarəng, poetik mənzərəsi aydın şəkildə görünür. Şair ayrı-ayrı

öz sirlərini gizli saxla, yoxsa Məcnun kimi sirtin dillərə düşüb rüsva olarsan". Bu beyti oxuyanda istər-istəməz xalq deyimləri də yada düşür: "Sirtini demə dostuna, dostunun da bir dostu var". Eyni məzmunlu digər bir nümunəyə diqqət edək:

Gər basıb əl nəbzimə, təxsis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qılma hər biddərdə izhar, ey həkim!

Bu nümunədə də şair hər kəsin özüne aid olan məsələlərdən başqalarının ağah olmasını istəmir. Şair demək istəyir ki, insan yalnız özüne aid olan məsələləri özü hər kəsdən daha yaxşı bilir, çünki digər biri bundan hali olsa da, onun vəziyyəti eşidənə adı görünəcək. Atalar sözlərində deyildiyi kimi: "Dərd çəkənə görədir".

Qorxaq kimi onlar qəm əlindən güli xardır,
Böyürdəsə, yüzlərcə əzab, zülm oxu vardır.

Füzuli sözün poetik imkanlarından istifadə etməklə qorxaqlığı aciz bir keyfiyyət kimi izah edir və qorxaq olan birinin əzab və zülmünün də artıq olduğunu göstərir.

Mömini-pak olanın çəşmi-təri giryan olur,
Çəşmi-giryan olmayan, albəttə, biçman olur.

Nümunədə Füzuli demək istəyir ki, "təmiz ruha malik olan din adamının gözləri həmişə aqılvar, əlbəttə, gözlərindən yaş axmayan insan imansız, dinsiz olur". Burada göstərilir ki, ruhun, imanın saflığı, təmizliyi insanı Allaha daha da yaxınlaşdırır, onun varlıq haqqındakı ülvü hisslərini artırır.

Füzuli bözən ana dilinə aid alleqorik mənə daşıyan sözlərdən simvol kimi istifadə etməklə poetik mənəni daha da genişləndirməyə çalışır. Məsələn:

Xah sincab eyləsin fərşin, Füzuli, xah kül,
Hicr ilə mütləq yaxu görməz göz, əglənməz könül.

Bu nümunədə "sincab" sözü eyni adı daşıyan heyvanın dərisi mənasında işlənməklə, "Füzuli, sənin döşünə yerin istər sincab dərisindən olsun, istərsə də küləndən, yəni dərd əlindən nə rahatlıq görərsən, nə də ki, sevinərsən"- şəkildə dərək edilir. Şairin dilində bir-birinə mənə yaxın olan sözlər həm XVI əsr ədəbi dili, xalq dili üçün ümumişlək xarakter daşıdığı kimi, həmçinin də müasir ədəbi dilimizdə, xalqın məişətində, gündəlik həyatında istifadə olunmaqdadır: nazı-qəmzə, dərdi-sər, dərdü-bəla, qədrü-qüymət və s.

janrlara, bu janrlarda yazdığı əsərlərə münasibətini bildirərək anadilli bədii sözlü qüdrətini belə təsvir edir:

Xalq ağzın sirtini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər lahəzə yoxdan var söz?!

Artıran söz qədrini sidiq ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz!

Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xəbi-əcal,
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz!

Bir nigari-ənbərinəxdir könüllər almağa,
Göstərər hər dəm niqabi-qeybdən rüxsar söz!

Xazini-gəncineyi-əsrardır, hər dəm çəkər,
Rişteyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz!

Olmayan qəvvəsi-bəhr-i-mərifət arif degil
Kim, sədəf tərkiibi-təndir, lölö-i-şəhvar-söz!

Gər çox istərsən, Füzuli, izəttin az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox azizi xar söz!

Şair XVI əsr ədəbi dili normalarına riayətə anadilli nümunələrdə sözün poetik çalarından istifadə etmiş, insanı və insani dəyərləri daha yüksəkdə durduğunu vurğulayaraq hər kəsə aid olan şəxsi problemlərin gizli qalmasını məsləhət bilir. Nümunənin izahi belədir: "Səninlə dilsiz canavar dostluq etsə belə, yenə də

Rəfiğin olsa dilsiz canavar, həm saxla raz ondan,
Saqın, sirtin düşürmə dillərə Məcnuni-rüsva tək.

Şair beytdə insanın Allahın yaratdığı canlı varlıqları hər birindən daha yüksəkdə durduğunu vurğulayaraq hər kəsə aid olan şəxsi problemlərin gizli qalmasını məsləhət bilir. Nümunənin izahi belədir: "Səninlə dilsiz canavar dostluq etsə belə, yenə də

QƏZƏLLƏR

Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xələq pünhan dərdim izhar etmə, zinhar, ey həkim!

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy mənə dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim!

Gər basıb əl nəbzimə, təxsis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qılma hər biddərdə izhar, ey həkim!

Gəl mənim tədbiri-bihədəmə sən bir se'y qıl
Kim, olam bu dərdə artıraq girişər, ey həkim!

Gör tən-ürvan ilə əhvalımı hicran günü,
Var imiş ruzi-qiyamət, qılma inkar, ey həkim!

Çəkməyincə çareyi-dərdimdə zəhmət bilmədin
Kim, olur dərmani-dərdi-əşq düşvar, ey həkim!

Rənc çəkmə, sihhət ümmidini Füzulidən götür
Kim, qəbuli-sihhət etməz böylə bimar, ey həkim!

Hüsnün olduqca füzun, eşq əhli artıq zar olur,
Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur.

Cənnət üçün mən' edən aşıqləri didərdən,
Bilməmiş kim, cənnəti aşıqlərin didər olur.

Eşq dərdindən olur aşıq mizaci - müstəqim,
Aşiqin dərdinə timar etsələr, bimar olur.

Zahidi-xudbin nə bilsin zövqünü eşq əhlinin,
Bir cəbə meydir məhəbbət kim, içən huşyar olur.

Eşq sevdasına sərff eylər Füzuli ömrünü,
Bilməzəm, bu xəbi-qəflətdən qaçan bidar olur.

Can çıxır təndən könül zikri-ləbi-yar eyləgəc,
Tən bulur can yenlədən ol ləfzi təkrar eyləgəc.

Qılma, ey əfqan, gözün bidar, məsti-xab ikən,
Olmaya bir fitnə peyda ola, bidar eyləgəc.

Söhbətimdən ar edib, ey gül, məni tərək etmə kim,
Gül olur əfsüsdə tərki-söhbəti-xar eyləgəc.

Varımı fikri-dəhanlı yox etdim kim, qəza
Böylə ömr etmiş mana, yoxdan məni var eyləgəc.

Ərzi-rüxsar et bu gün, ey məh, güm olsun göydə gün,
Öylə kim öncüm olur, gün ərzi-rüxsar eyləgəc.

Hər zəban bir təgdir guya Züleyxa qətlinə,
Yusif almaqda əhli-eşq bazar eyləgəc.

Naley-i-zarım, Füzuli, xoş gələr ol gülruxə,
Açılr gül könül bülbul naley-i-zar eyləgəc.

Sevinc AĞAYEVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent